

Rumeli

RUMELİ İSLÂM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية | Rumeli Journal of Islamic Studies

ISSN : 2564 - 7903 - Yıl / Year : 2024 - İlkbahar / Spring - Sayı / Issue : 13

TRAKYA
ÜNİVERSİTELER BİRLİĞİ
İLAHİYAT FAKÜLTELERİ

RUMELİ

İslâm Araştırmaları Dergisi

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية / Journal of Islamic Studies

Yıl / Year: 2024 – İlkbahar / Spring – Sayı / Issue: 13

ISSN: 2564-7903

Dergimizin Tarandığı Veritabanı ve İndeksler:

RUMELİ İslâm Araştırmaları Dergisi | Journal of Islamic Studies

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية

ISSN: 2564-7903

Kapsam | Scope: Dinî Araştırmalar, İslam Araştırmaları, Balkan Araştırmaları / Religious Studies, Islamic Studies, Balkan Studies

Periyot | Period: Yılda 2 Sayı (30 Nisan & 31 Ekim) / Biannual (30 April & 31 October)

Yayın Dili | Language Publication: Türkçe & İngilizce & Arapça & Arnavutça & Boşnakça / Turkish & English & Arabic & Albanian & Bosnian

Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi Uluslararası bilimsel hakemli bir dergidir.
Rumeli Journal of Islamic Studies is a international peer-reviewed academic journal.

Yayıncı / Publisher

Trakya Üniversitesi Matbaası
Edirne Teknik Bilimler MYO Sarayıçı Yerleşkesi Edirne, TÜRKİYE

Amblem ve Kapak Tasarımı | Emblem and Cover Design

Dr. Ömer Kasım Kahya

Grafik Tasarım ve Mizanpaj | Graphic Design and Layout

Arş. Gör. Muhammet Küçükbaltaoğlu

Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi, Creative Commons Atıf 4.0 International License (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Rumeli Journal of Islamic Studies is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY NC). Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların tüm içerik sorumluluğu yazarlarına aittir.

All the responsibility for the content of the papers published in Rumeli Journal of Islamic Studies belongs to the authors.

İletişim | Communication

Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Balkan Yerleşkesi 22030 Edirne- TÜRKİYE

Tel: 0 284 235 68 99 Fax: 0 284 235 08 87

rumelislam@trakya.edu.tr

<https://dergipark.org.tr/rumeli>

<https://rumeli.trakya.edu.tr/>

RUMELİ
İslâm Araştırmaları Dergisi
Journal of Islamic Studies
مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية

ISSN: 2564-7903

SAHİBİ | OWNER

Trakya Üniversiteler Birliği İlahiyat Fakülteleri Adına

Prof. Dr. Ali Öztürk

Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

EDİTÖR | EDITOR IN CHIEF

Dr. Mustafa Barış

mustafabaris@trakya.edu.tr / Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

YARDIMCI EDİTÖRLER | CO-EDITORS

Dr. Halil İbrahim Kaygısız

hibrahimkaygisiz@trakya.edu.tr / Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Dr. Zehra Gözütok Tamdoğan

ztamdogan@nku.edu.tr / Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Dr. Sıddık Ağçoban

s.agcoban@klu.edu.tr / Kırklareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

YAZI İŐLERİ MÜDÜRÜ | RESPONSIBLE MANAGER

Dr. Nurullah Koltas

nurullahkoltas@trakya.edu.tr / Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

REDAKSİYON / REDACTION

Dr. Uğur Boran

ugurboran@trakya.edu.tr / Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Dr. Sıddık Ağçoban

s.agcoban@klu.edu.tr / Kırklareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Dr. Zehra Gözütok Tamdoğan

ztamdogan@klu.edu.tr / Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Basım Tarihi / Printing Date

Nisan / April - 2024

<https://rumeli.trakya.edu.tr/> / <https://dergipark.org.tr/rumeli>

rumelislam@trakya.edu.tr

rumeliislam@rumeliislam

Araştırma Makaleleri / Articles

CESSÂS'IN KIRAATLARA YAKLAŞIMI: TAHARET BAHSİ*

Ayşenur Koçak**

Özet

Kıraatlerin ahkam üzerinde ne kadar müessir olduğu hep tartışılagelmiştir. Kahir ekseriyet kıraatlerin ayetlerin anlamlarına zenginlik kattığı hususunda görüş birliği içerisinde. Fakat ayetlerden hüküm istinbat etmek için kıraatlerden ne kadar müstefit olunduğu değişkenlik arz etmektedir. Bundan hareketle ahkam tefsirleri içerisinde ilkler arasında olup önemli bir yer işgal eden Cessâs'ın *Ahkâmü'l-Kur'an*'ı çalışmaya temel kılınarak taharet babı özelinde bu konudaki soru işaretlerin giderilmesi hedeflenmiştir. Aynı zamanda müfessirin kıraatleri ele alırken izlediği yöntemler, kıraatler arasında tercih yaparken mezhebi faktörün ne kadar etken olduğu, sosyolojik ve geleneksel saikler de göz önünde bulundurularak özgün bir çerçeve ile ortaya konmaya çalışılacaktır. Cessâs'ın tefsirinde fıkıh ile kıraat arasındaki bağlantıya dair çalışmalar mevcut iken kıraatler denilince ilk akla gelen ayetlerin toplu bir şekilde ele alındığı taharet babına ilişkin bir çalışmanın olmaması burada ele alınan konunun özgünlüğüne katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, Taharet, Kıraat Vecihleri.

AL-JASSAS' APPROACH TO THE QUR'ANIC RECITATIONS: THE CASE OF TAHĀRAH

Abstract

The impact of the qiraat (recitations) on the verses of the *ahkām* (rulings) has long been a topic of discussion. The vast majority of people concur that qiraat deepens the meaning of the passages. However, different scholars use the qiraat in different ways when extrapolating rules from the verses. In light of this, I hope to settle any doubts about this matter by applying al-Jassās' *Ahkām al-Qur'an* to the particular instance of lustration (*tahārah*). This exegesis, which is among the earliest in terms of time, plays a significant role in the analysis of the Qur'anic verses from the *ahkām*. I'll also attempt to make clear the commentator's approach to the qiraat, the extent to which sectarianism influences one's choice of qiraat, and the extent to which traditional and sociological considerations are taken into account using a particular framework. While there have been studies on the relationship between jurisprudence and qiraat in al-Jassās, it is crucial for the topic's distinctiveness that there haven't been any on the chapter on *tahārah*, which discusses the verses that first spring to mind when we think of qiraat as a whole.

Keywords: Qiraat, al-Jassās, *Ahkām al-Qur'an*, Tahārah, Vajihis of Qiraat.

* Bu çalışma Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Tefsir hocası Doç. Dr. Emrah Dindi danışmanlığında sürdürmekte olduğumuz “Kıraatlerin Ahkām Tefsirlerine Yansıması ve Etkileri” başlıklı doktora tezinin bir bölümünden üretilmiştir. Ayrıca bu makale 3. Türkiye Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan ancak tam metni yayınlanmayan “Cessâs'ın Ahkâmü'l-Kur'an'ında Kıraatlerin Ahkâma Tesiri: Tahâret Babı Örneği” adlı tebliğın içeriği geliştirilerek üretilmiş hâlidir.

** Öğr. Gör. Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat ABD., akocak@pau.edu.tr.

ORCID ID: 0009-0008-7972-6408,

DOI: 10.53336/rumeli.1391369s .

İntihal: Bu makale “iThenticate” intihal tarama programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Atıf / Citation: Koçak, Ayşenur. “Cessâs'ın Kıraatlere Yaklaşımı: Taharet Bahsi”. *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 13 (2024), 147-163. <https://doi.org/10.53336/rumeli.1391369>.

Copyright © CC BY-NC 4.0

Giriş

Kıraat ilmi, Kur'an'ın nüzülü ile başlayıp tekamül süreci hala devam etmekte olan İslam ilimlerindedir. Kıraatlerin tevatürlüğü meselesi

¹, yedi harf hadisi², kıraat farklılıkları ile neyin kastedildiği³, kıraat farklılıklarının ayetlerin anlamlarını değiştirip değiştirmediği, ayetlerin ahkamı üzerinde ne kadar müessir olduğu⁴ kıraat ilmiyle uğraşan alimler arasında hep tartışılmalıdır. Bu hususlarda ortak bir anlayışın hala oluşmaması, kıraatler konusunun kendi içerisinde tartışmalı mevzularının çok olmasına bağlanılabilir. Diğer taraftan bu durum, Kur'an'ın muciz oluşunun da en büyük göstergelerindedir. Zira Kur'an'ın lafzının ilk indiği andan itibaren aynı olup ayetlerin yorumlanması ve hükümlerin istinbat edilmesinde her geçen gün yeni meselelerin gündeme gelmesini başka şekilde izah etmek mümkün değildir.⁵

Kıraat farklılıkları, Kur'an'ın tefsir edilmesinde çeşitliliğe sebep olduğu gibi, İslam hukukunda da ayetlerden hüküm istinbatına hizmet etmiştir. Bu sebeple pek çok ahkam tefsirinde sahih-şaz ayırımına gidilmeksizin kıraat vecihlerine çokça yer verildiği müşahede edilmektedir.⁶ Müfessirler ayeti tevil ederken farklı vecihlerin yön vermesi ile kıraatler arasında bir tercihte bulunup⁷ ayetin meşhur veçhinden çıkan hükme farklı bir yorum getirdikleri gibi⁸, kimi zaman da iki kıraati birleştirme yoluna gitmişlerdir.⁹

¹ Kıraatlerin tevatürlüğü denilince söz konusu edilen meselelerden biri, kıraatlerin Hz. Peygamber'e dayandırılması ile mi yoksa kıraat imamlarına isnat edilmesi ile mi mütevatir olduğu ya da yedi kıraatin mi yoksa on kıraatin mi mütevatir olduğudur. Alimler bu konularda farklı görüşler beyan etmişlerdir. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Ünal, "Kıraat Kriterleri Bağlamında Kıraatlerin Tevatürü Meselesi ve Şia'nın Buna Bakışı", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 8/ 3 (Eylül- Aralık 2011), 78-114; Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Süleyman Ateş, "Kıraatlarda Tevatür Meselesi", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları: Kıraat İlmi ve Problemleri* 4 (Ekim 2001), 321-331.

² Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîh-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1374/1955), "Salâtü'l-Müsâfirîn", 820; Rivayetleri detaylı incelemek için bk. Abdurrahman Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 44-90; Ebü 'Amr Osmân b. Saîd b. Osman el-Endelûsî ed-Dânî, *el-Ahrufü's-seb'a li'l-Kur'ân*, thk. Abdü'l-Müheymîn Tahân (Mekke-i Mükerreme: Mektebetü'l-Minâre, 1408), 11-60.

³ bk. Ebü'l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Muhammed b. Yusûf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, ts.), 2/26-28.

⁴ bk. Lokman Bedir, "Kıraat Farklılıklarının Yoruma Etkisi", *İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar* 2 (2017), 313-328.

⁵ Ebü Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şâhîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 69.

⁶ Ebü'l-Hasen Şemsü'lislâm 'İmâdüddîn Ali b. Muhammed et-Taberî Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Mûsâ Muhammed Ali ve İzzet Abdi Atiyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985), 1/137-140; Müfessirler çoğunlukla ayetleri tefsir ederken farklı vecihleri, kim tarafından okunduğunu nakletmeksizin direkt kaydetmişlerdir. Kıraatlerin sıhhat derecelerinden ziyade ayetlerin ahkamına yansımalarına odaklanmışlardır. Bu konu ile ilgili örnekler için bk. Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 1/113, 4/329-330; Ebü Abdullah Cemâlüddin Mikdâd b. Abdullah b. Muhammed b. el-Hüseyn es-Süyûrî, *Kenzü'l-'irfân fi fikhi'l-Kur'ân* (Tahran: Mektebetü'l-Mürtedaviyye, 1343), 1/78-79, 1/150.

⁷ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/517, 2/131-132; Süyûrî, *Kenzü'l-'irfân fi fikhi'l-Kur'ân*, 1/93.

⁸ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/181; Süyûrî, *Kenzü'l-'irfân fi fikhi'l-Kur'ân*, 2/123.

⁹ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/162; Süyûrî, *Kenzü'l-'irfân fi fikhi'l-Kur'ân*, 1/ 207.

Ahkam tefsirleri içerisinde Hanefî mezhebi deyince ilk akla gelen Cessâs'ın (ö. 370/981) *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ıdır. Bu eser, ahkam ayetlerinin tamamının tefsir edildiği ve bize kadar ulaşan ilk ahkam tefsiri olma özelliğini haizdir.¹⁰ Bu eserde taharet babında yer alan ayetlerin tespit edilip Cessâs'ın bu ayetlerde değindiği kıraat farklılıklarını nasıl işlediği, kıraat kaynaklarındaki şaz ve mütevatir ayrımının karşılığının olup olmadığı, ayetlerin ahkamı üzerinde kıraat tercihlerinin ne kadar müessir olduğu gibi konularda bir örnek sunmak amaçlanmıştır. Bunların hepsi Cessâs'ın *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ında temizlik babında ele aldığı ayetlerdeki kıraatlere olan yaklaşımının mahiyetinin belirlenmesini anlamlı kılmaktadır.

Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs Hanefî mezhebinin önde gelen alimlerindedir. Ebû Sehl ez-Zeccâc (ö. 311/923), Ebû Saîd el-Berdaî (ö. 317/930) ve Ebü'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952)'den fıkıh öğrenmiştir. Özellikle Kerhî'den çok istifade etmiş ve onun ders halkasından mezun olmuştur. Kendisi de uzun yıllar Bağdat'ta ders vermiştir. Zahitliği ile meşhurdur. Kendisine kadılık makamı teklif edilmiş fakat o kabul etmemiştir. Cessâs, Hanefî mezhebinde fıkıh alimlerinin ilmi seviyelerine göre ayrıldıkları yedi tabakadan dördüncü tabaka olan “ashâbü't-tahrîc” arasında yer almıştır. Ashâbü't-tahrîc, mezhep fikhına vukufiyeti olmakla birlikte müçtehitlik mertebesine ulaşamamış fakihlerdir.¹¹ Fakat Cessâs'ın Şemsüleimme Serahsî (ö. 483/1090 [?]) gibi mezhepte üçüncü tabaka olan müçtehitlerden olmasını daha uygun görenler de vardır. Bu hususun Cessâs'ın eserleri incelendiğinde ve ondan nakledilen görüşlere bakıldığında açık bir şekilde görüleceğini ifade etmişlerdir.¹²

Cessâs'ın fıkıh usulü alanında öne çıkan kimliği göz önünde bulundurulduğunda fıkıhın temel meselelerinden biri olan ibadetler bahsinden bir konu ile başlanması uygun görülmüştür. “İbadet” ve “ubudiyet” Arapçada (عِبَادَة) kökünden türemiş, “boyun eğmek, itaat etmek, aciziyetini ifade etmek” anlamlarına gelmektedir.¹³ İbadet kelimesi, kulluktan daha derinlikli ve daha önemlidir. Zira ibadet, kulun Allah'a boyun eğdiğini ve O'na olan itaatini gösterme şeklidir. Aynı zamanda ibadet, kulu Allah'a yaklaştırdığı gibi takvaya ulaşmasına da vesile kılmaktadır. Kendisine kulluğun nispet edildiği kimseler, kibirden azade olmuş, kudret elinin yalnız Allah'ta olduğunun şuurunda olanlardır.¹⁴

İbadetler konusu klasik fıkıh kitaplarında taharet ile başlamaktadır. Taharetin sözlük anlamı temizlemek, yıkamak, arıtmak, pak etmek ve kirlerden arındırmaktır.

¹⁰ Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şeyh Şuayb Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 16/340; Yunus Yalçın ve Mehmet Erdem, “Cessâs'ın Kıraat Anlayışı ve Kıraatlerle Fikhî İstinbat Yönteminin Tesbiti”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (Aralık 2022), 489.

¹¹ Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, (Kahire: Dâru's-Seâde, 1324), 27-28; Mevlüt Güngör, *Cassâs ve Ahkâmü'l-Kur'ân'ı*, (Ankara: Elif Yayınevi, 1989), 22-24.

¹² Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 27; Güngör, *Cassâs ve Ahkâmü'l-Kur'ân'ı*, 24.

¹³ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *eş-Şihâh: Tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr 'Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, 1987), 2/503; Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru-Sâdir, 1414/1994), 3/271; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412), 542.

¹⁴ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Şura Yayınları, 1993), 1/104.

Terim anlamı ise görünür kirlerden (necaset) ve her türlü kusurdan arı olmak demektir.¹⁵ Cismani ve nefsanî iki yönü olan bu kelime ile kişinin bedenini hayız, idrar ve pislik gibi maddi kirlerden arındırdığı gibi ahlakını ve iffetini koruyarak ruhunu da temiz tutması murat edilmektedir. Taharet Arapçada hem isim hem mastardır.¹⁶ Türkçede büyük ve küçük abdest yapıldıktan sonra suyla yapılan temizlenme işlemine karşılık gelen “taharet”, fıkhîta hadesi kaldırmak ve necaseti yok etmek anlamlarını taşımaktadır.¹⁷ Dinimizde temiz olmanın ne kadar mühim olduğu; namaz, Kur’an tilaveti, hac gibi pek çok ibadete başlama basamağı sayılmasından anlaşılmaktadır. Makale bu önem sıralamasına riayet edilerek taharet bahsi ile sınırlandırılmıştır. Diğer taraftan kıraatlerin fıkhî olan etkisinin en açık bir şekilde müşahade edildiği ayetlerin taharet babı altında yer alması da konunun sınırlarının belirlenmesinde etkili olmuştur. Cessâs’ın kıraatlere olan bakış açısı, ahkâmında bu bahiste konu edindiği *hayız sonrası cima, abdestte ayakların yıkanması ya da meshi* ile *kadınlarla temas/cinsi münasebet* başlıkları verilen ilgili ayetler¹⁸ üzerinden şekillendirilmeye çalışılacaktır. Ayrıca bu iki ayette geçen üç kıraat farklılığı, kıraatlerin ayetlerin hükümlerini değiştirip değiştirmediği sorusuna cevap arandığında ilk karşılaşılan vecihlerdir.

Konuyla ilgili yapılan literatür taramasında doğrudan alakalı bulunabilecek iki makale ve iki tez ile karşılaşıldı. Tez çalışmalarından bir tanesi Taberî (ö. 310/923) ve Cessâs’ın tefsirlerinde yer alan kıraatlerin fıkhî yönünün ağırlıklı olarak ele alındığı mukayese çalışmasıdır.¹⁹ Diğer çalışma ise Cessâs ile Kurtubî’nin (ö. 671/1273) ahkâmında değindiği kıraatlerin başka müfessirlerin yorumları ile de mezcedilerek mezheplerin görüşlerinin detaylıca anlatıldığı yine bir mukayese çalışmasıdır.²⁰ Makalelerden bir tanesi mezhep faktörünü öne çıkararak sadece üç müfessir üzerinden farklı ayetleri incelemiştir.²¹ Diğer çalışma ise Cessâs’ın fıkhî istinbat yönünü merkeze alarak kıraat farklılıklarına temas etmiştir.²² Ayrıca bu çalışmada yer alan ayetlerden biri olan abdest ayetine münhasır çalışmalar da mevcuttur.²³ Bu çalışmanın farkı taharet babındaki kıraatlere hasredilen bir çalışma

¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, 4/504-505; Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 525.

¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, 4/504-505; Zeyneddîn Ebû Abdullah Abdülkâdir er-Râzî, *Muhtârü's-sihâh*, thk. Yûsuf Şeyh Muhammed (Beyrut: el-Mektebetü'l-‘Asriyye, 1420/1999), 193; Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 525.

¹⁷ Ebû’s-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esirüddîn Muhammed eş-Şeybânî İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fi garibi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979), 3/147.

¹⁸ el-Bakara 2/222, el-Mâide 5/6.

¹⁹ bk. Yunus Yalçın, *Ahkâm Âyetleri Bağlamında Fıkıh-Kıraat İlişkisi: Taberî ve Cessâs Örneği* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

²⁰ bk. Yusuf Ziya Kurtuluş, *Ahkâm Tefsirlerinde Kıraat Farklılıkları el-Cessâs’ın Ahkâmü'l-Kur’ân ve el-Kurtubî’nin el-Câmi’ li Ahkâmi'l-Kur’ân Örnekleri* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

²¹ İlyas Yıldırım, “Ahkâm Ayetlerini Yorumlamada Fıkhî Mezhep Faktörü: Cessâs, Ebû Bekr İbnü'l-Arabî ve Kiyâ el-Herrâsî Örnekleri”, *Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/ 2 (Aralık 2019), 623-653.

²² Yalçın ve Erdem, “Cessâs’ın Kıraat Anlayışı ve Kıraatlerle Fıkhî İstinbat Yönteminin Tesbiti”, 485-510.

²³ bk. Mustafa İzci, *el-Mâide Sûresi’nin Kıraat Açısından İncelenmesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996) 1-159; Remzi Kaya, “Kıraat Açısından Abdest Ayeti”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1993), 255-266;

olup ayetlerin kıraat farklılıkları merkeze koyularak ilgili bölümlerinin önceki çalışmalarda değinilmemiş farklı yönlerine temas edilerek ele alınmış olmasıdır. Bu sebeple “Taharet babı” ile ilgili ayetlerin kıraatlerle ilişkisine özel bir çalışmanın olmaması araştırmanın özgünlüğü açısından önem arz etmektedir.

Çalışmaya yöntem olarak öncelikle ayetlerin kıraat farklılıklarına ilişkin bölümlerinin metin ve meali nakledilmekle başlanılacaktır. Her ayetin kıraat farklılığının geçtiği bu bölümün içeriğine uygun bir başlıklandırma yapıp ayetlerin diziliminde Mushafta yer aldığı sıraya bağlı kalınacaktır. Ayetlerdeki farklı vecihler ile ilgili önce kıraat kaynaklarında nakledilenler aktarılıp sonra Cessâs’ın tefsirinde bu kıraat bahsi ile ilgili yaptığı yorumlara yer verilecektir. Bu süreçte müfessirin kıraatleri ele alırken geliştirdiği bir metodoloji var mıdır? Hangi saikler onu bu çıkarımlarda bulunmaya sevk etmiştir? gibi sorulara subjektif bir okuma ile cevap aranacaktır. Sonunda müfessirin vardığı hükmün değerlendirmesi yapıp olumlu–olumsuz yanlarına temas edilecektir. Konuya bütüncül bir bakış açısı ile yaklaşılabak, içinde bulunulan çağın şartları doğrultusunda değerlendirme yapılacaktır. Ayetlerdeki farklı okuyuşların bugünün muhataplarına ne söylediği ifade edilmeye çalışılacaktır. Bu araştırmanın ayetlerin ahkamı hususunda geleneğin günümüze aktarımında bizden sonraki araştırmacılara ne tür katkılar sunacağı da ayrıca mütalaa edilecektir.

1. Hayız Sonrası Cima

Sözlükte “suyun akıp taşması, kanın akması” anlamlarını taşıyan hayız kelimesi, terim olarak “belirli vakitlerde hususi bir durum ile rahimden akan kanı” ifade etmektedir.²⁴ Hayız kadınlara mahsus hallerden olup Allah-ü Teala’nın fiillerindedir. Süresi ve zamanı kadınların tasarrufatında olmayıp Allah’ın elindedir. Bu süre zarfında kadınlar namaz, oruç, hac, itikâf gibi birtakım dini vecibelerden muaftırlar. Hayız gören kadınların kan kesilinceye kadar beklemeleri ve günlerini saymaları gerekmektedir. Hayızın süresi en az üç en fazla on gün olup²⁵ zann-ı galibe göre altı veya yedi gündür.²⁶ Kadınlar bu özel hallerinde günlük yaşamlarına aynı devam etmekte, herhangi bir ikinci sınıf insan muamelesi görmelerini gerektirecek bir durum söz konusu edilmemektedir. Eşler arasındaki münasebetlerine baktığımızda ise cima dışında her şey helaldir.²⁷ Şimdi ele alınacak olan ayet hayız sonrası kadınların eşleri ile cinsi münasebetlerinin nasıl olması gerektiği ile ilgilidir. Ayetin farklı vecihlerinin ahkama yansımaları üzerinden mesele açıklanmaya çalışılacaktır.

...وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ...

Mehmet Çiçek, “Kıraat Farklılığı Bağlamında Abdest Konusu Taberî Örneği”, *Kadim Hikmet Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2020), 11-18; Bedir, Lokman, “Kıraat Farklılıklarının Yoruma Etkisi”, 313-328.

²⁴ Râgıb el-İsfahâni, *el-Müfredât*, 265.

²⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs, *el-Füsûl fi’l-usûl*, (Küveyt: Vizâratü’l-Evkâfû’l-Küveytiyye, 1414/1994), 3/115-116.

²⁶ Bu konuda detaylı bilgi için bk. İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, 1/469.

²⁷ Yahudiler kadınların bu özel hallerinde evlerinde onlarla beraber oturmaz, yemek yemez ve el sürmezlerdi. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Şerhu muhtasari’t-Tahâvi* (Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye ve Dârü’s-Sirâc, 1431/2010), 1/463-464.

“...Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın...”²⁸

Ayette geçen (يَطْهَرْنَ) lafzı iki farklı şekilde okunmuştur:

a. İbn ‘Âmir (ö. 118/736), İbn Kesîr (ö. 120/738), Ebû Ca‘fer (ö. 130/747-748), Ebû ‘Amr (ö. 154/771), Nâfi‘ (ö. 169/785), Hafs (ö. 180/796) ve Ya‘kûb (ö. 205/821) (يَطْهَرْنَ) şeklinde okumuşlardır. Bu okuyuşa göre, kadının gusletmeden sadece hayız kanının durması veya kesilmesi ile kocasıyla ilişkiye girebileceği hükmüne varılır.

b. Hamza (ö. 156/773), Kisâî (ö. 189/805), ‘Âsım’ın ravisi Ebû Bekr b. Şu‘be (ö. 193/809) ve Halefü’l-‘Âşir (ö. 229/844) ise (يَطْهَرْنَ) şeklinde şeddeli okumuşlardır. Aslı (يَتَطَهَّرْنَ) olan bu kıraatle ayetten kadının hayız hali bittikten sonra kocasıyla cinsi münasebete girmeden önce gusletmesi gerektiği anlaşılır.²⁹

Cessâs ayetteki kıraat ile ilgili açıklamalarına ilk önce “kadar” anlamına gelen (حَتَّى) edatının tahlili ile başlar. Bu edat ile takdir edilen sınırın sonuna geldiğini ifade eden Cessâs, kendisinden sonraki hükmün, önceki hükme muhalif olduğunu da eklemiştir. Cessâs (حَتَّى يَطْهَرْنَ) “temizleninceye kadar” ifadesinin şeddesiz olarak okunduğunda, kanamanın kesilmesi şeklinde anlaşılacağını, bazılarının bu ifadedeki fiilin şeddeli olarak okunduğunu da naklettiklerini dile getirmiştir. İki okuyuş da muhtemelen aynı manaya gelir. Bunun örneği hayız görmekte olan kadının kanaması kesildiğinde (طَهَّرَتِ الْمَرْأَةَ) denildiği gibi (تَطَهَّرَتْ) (الْمَرْأَةَ) de denilmesidir.³⁰

Dil merkezli bu açıklamalar neticesinde Cessâs, mezkur fiilin şeddeli ve şeddesiz okunması halinde mananın değişmeyeceğini ifade etmiştir.

Cessâs (حَتَّى) edatına dair açıklamalarını kocanın karısıyla cinsel ilişkiye girmesinin mübah olması için iki şart ile ilişkilendirerek sürdürmüştür. Biri kanamanın kesilmesi, diğeri gusletmiş olmasıdır. Zira “فَلِذَا تَطَهَّرْنَ/temizlendikleri vakit” ifadesi gusülden başka manaya gelmez. Bu bir kişinin bir başkasına şöyle talimat vermesine benzer: “Eve girinceye kadar Zeyd’e bir şey verme. Eve girip içeride oturduğunda ona bir dinar ver.”³¹

Cessâs burada (حَتَّى) edatının hakiki manasında kullanıldığını Kur’an-ı Kerim’den şu ayeti örnek göstererek desteklemiştir: “Eğer erkek karısını (üçüncü kez) boşarsa, onun dışında başka biriyle evlenmedikçe karısı ona helal olmaz.”³² Cessâs burada ikinci kocanın nikahlamasının, onunla cinsi münasebette bulunması anlamına geldiğini beyan etmiştir: “Kadın bu ilişkide bulunduktan sonra, kendisini üç talakla boşamış olan ilk kocasına helal hale gelir. İkinci kocanın kendisiyle ilişkide bulunması bunun şartıdır. Önceki kocaya haram oluşu, ikinci kocanın ilişkide bulunmasıyla ve hatta kendisinin de boşamasından önce ortadan kalkmıştır. Kadının kendisini üç talakla boşamış olan önceki kocaya helal olması için, ikinci kocanın boşaması şart değildir.”³³ Şu halde Cessâs bu ayetteki edatın kullanımını

²⁸ el-Bakara 2/222.

²⁹ Ebû ‘Amr Osmân b. Saîd b. Osman el-Endelüsî ed-Dânî, *et-Teysîr fi’l-kırâati’s-seb’*, thk. Otto Pretzl (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabîyye, 1404/1984), 80; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/227.

³⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şâhîn (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1410/1994), 1/422.

³¹ Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1/ 422.

³² el-Bakara 2/230.

³³ Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1/423.

araştırmamızın konusu olan “*Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri vakit onlara yaklaşın.*”³⁴ ayetine teşbih ederek asgari sürede de azami sürede de hayız kanaması kesilen kadının, gusletmeden kocasıyla cinsel ilişkiye girmesinin caiz olmadığını söyleyen Şâfiî'nin (ö. 204/820) görüşünün sahihliğine, ona muhalif olanların görüşlerinin de sahih olmadığına dair bir delil bulunmadığını ifade etmiştir.³⁵

Cessâs burada ayeti sadece kanamanın kesilmesinin yeterli olmayıp gusletmenin şart olduğu şeklinde yorumlayan Şâfiî'nin görüşünü eleştirmeden geçmemiştir. Bundan sonra bu konuda Hanefi Mezhebi'nin görüşünü, kıraat farklılığı ile ilişkilendirerek aktarmıştır.

Cessâs mezhebinin görüşüne göre söz konusu olan ayetin, her iki muhtemel manasının da aslında hakiki manasında kullanıldığını ifade etmiştir ve bunu şu şekilde açıklamıştır: “(يَطْهَرْنَ) fiili şeddesiz olarak okunduğunda, âdeti on gün olan kadınla ilgili olarak hakiki manasında kullanılmıştır. Buna göre on günün geçmesi ile kadınla kocasının cinsel ilişkide bulunmaları mübah olur. Ama şeddeli olarak okunduğunda bu fiil ve (فَإِذَا تَطَهَّرْنَ) ibaresi, âdeti on günden az olan kadınla ilgili olarak kullanıldığında kanamanın kesilmesinden sonra bir namaz vakti de geçmemiş ise gusül manasında kullanılmış olur.”³⁶

Açıklamalardan anlaşılacağı üzere Cessâs burada ayete bütüncül yaklaşım siyak ve sibakı dikkate alarak da görüşünü teyit etmiştir. İki kıraatin mana üzerindeki yansımalarını (حَتَّى يَطْهَرْنَ) ifadesinin şeddesiz okunduğunda kanamanın kesilmesi şeklinde anlaşılacağı; gusletme manasının çıkmayacağı yönünde görüş bildirmiştir. Çünkü kadın âdetli iken gusledecek olsa temizlenmiş olmaz. Şu halde (حَتَّى يَطْهَرْنَ) ifadesinin tek bir manası vardır. O da hayız döneminin sona ermesini sağlayan kanamanın kesilmesidir. Buradaki fiil şeddeli okunduğunda az önce anlatıldığı gibi muhtemelen kanamanın kesilmesi veya gusletme anlamına gelir. Şu halde şeddesiz okunması muhkem, şeddeli olarak okunması ise müteşabih olmaktadır. Müteşabihin ise muhkem olanı esas alarak ona göre anlamlandırılması gerekir. Bu durumda bahsedilen fiili her iki şekilde okumanın manası bir noktada birleşmiş olmaktadır. Her iki okuyuşun da zahiri manası, hayız döneminin sona ermesini sağlayan kanamanın kesilmesiyle kadın ile kocasının cinsi münasebette bulunmalarının mübah olmasını gerektirmektedir.³⁷

Cessâs burada kıraat farklılıkları arasında yaptığı tercihi, müteşabihi muhkeme hamletme³⁸ olarak adlandırmıştır.

Müfessirimiz bunun akabinde görüşüne gelebilecek muhtemel itirazları cevaplandırmıştır. Özetle kadının kanamasının kesilmesi yani hayız halinin sona ermesinin iki şeyden biriyle muteber olacağını belirtmiştir. Biri gusledip namaz kılmayı kendisine mübah hale getirmesi, ikincisi de kanama kesildikten sonra

³⁴ el-Bakara 2/222.

³⁵ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/423.

³⁶ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/423-424.

³⁷ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/423.

³⁸ bk. Yalçın, *Ahkâm Âyetleri Bağlamında Fıkıh-Kıraat İlişkisi*, 202.

üzerinden bir namaz vaktinin geçmesi. Böylelikle hayız hükmü her iki durumda da son bulmuş olur.³⁹

Son olarak Cessâs'ın açıklamaları değerlendirmeye tabi tutulacak olursa vardığı sonucun takip ettiği mezhebin görüşü ile örtüştüğü söylenebilir. Mesele ilk okuyuş ile açık gibi görünse de ikinci bir kıraatin varlığı ayet ile ilgili pek çok tartışmayı gündeme getirmiştir. Kadının temizlenmesinden kastın ne olduğu ayette muğlaktır. Fakat Cessâs bu hususta kadının bu özel durumu ile ilgili ayrıntıya inerek meseleyi durum ve şartlara göre değişebilecek şekilde, ayetteki kıraat farklılığından kaynaklı yorumları izale ederek bu konudaki her iki görüşü de kapsayan bir hükme varmıştır. Böylelikle aynı ayetin iki farklı veçhinin değişen durumlar ve şartlara göre uygulanabileceğinin de yolunu açmış olmaktadır.

Cessâs'ın burada kıraat vecihlerini açıklarken gerek dil merkezli yaklaşımı gerek başka ayetlerden örnekler getirmiş olması objektifliğini koruduğunu göstermiştir. Ayrıca şu noktaya da temas edilmelidir ki kadınlara eza veren böylesi bir hastalık hallerinde onları anlayıp onları rahatlatacak şekilde birtakım yükümlülüklerden muaf tutulmaları, bu konuda aynı ayette iki farklı hükmün bulunup ikisinin de farklı şeylere hizmet etmesinden mütevellittir. Bu, ayetin iki farklı vecih ile okunuyor olmasının ümmete rahmet olduğunun güzel numunelerindendir.

2. Abdestte Ayakların Yıkınması ya da Meshi

Türkçede dini temizliğin karşılığı olan “abdest” namazla birlikte emredilmiş, hiçbir zaman abdestsiz namaz kılınmamıştır. Her ne kadar abdest hükmünün yer aldığı ayet Medine döneminde nazil olmuş olsa da namazın farz kılındığı Mirac gecesinde Cebrail'in Hz. Peygamber'e namaz ile beraber abdesti de öğrettiği bilinmektedir. Abdestin namaza bağlı, adeta ona ön hazırlık gibi tali bir hüküm olarak mülâhaza edilmesi, abdest ayetinin nazil olması ile bertaraf edilmiştir. Şimdi ele alınacak olan ayet, işaret edilen abdest ayetidir. Üzerinde çokça konuşulup tartışılmış ve farklı hükümler çıkarılmış olan bu ayetin kıraat vecihleri izah edilmeye çalışılacaktır.

...وَأَمْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلِكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ...

“...Topuklarınıza kadar ayaklarınızı yıkayın...”⁴⁰

Ayetteki (أَرْجُلِكُمْ) lafzı üç farklı kıraat ile okunmuştur:

a. Ebû Bekir'den A‘şâ, Hafs, Nâfi‘, İbn ‘Âmir ve Ya‘kûb (أَرْجُلِكُمْ) olarak nasb haliyle okumuşlardır. Bu veçhe göre (رُءُوسِكُمْ) lafzına atıfla nasb okunduğu için “Ayaklarınızı yıkayın.” anlamını yüklenmiş olur.

b. İbn Kesîr, Ebû ‘Amr, ‘Âsım'ın ravisi Ebû Bekr, Hamza ve Kisâî (أَرْجُلِكُمْ) şeklinde mecrur okumuşlardır. Bu vecihte lafız (رُءُوسِكُمْ)'a atıfla esreli okunduğu için “Ayaklarınızı meshedin.” anlamına gelir.⁴¹

³⁹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/424-425.

⁴⁰ el-Mâide 5/6.

⁴¹ Dâni, *et-Teyisîr*, 98; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/254; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî el-Herevî, *Me'âni'l-kirâât* (Suudi Arabistan: Merkezü'l-Bühûs fi Külliyyeti'l-Êdêb, 1412/1991), 1/306; Ebû Ali el-Hasan b. Ahmed b. Abdülgaffâr el-Fârisî, *el-Hücce li kurrâi's-seb'*, thk. Bedreddîn Kahveci (Beirut: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, 1413/1993) 3/214.

c. Hasan-ı Basrî'den (ö. 110/728) naklen (أَرْجُلُكُمْ) şeklinde merfu okunmuştur. Bu kıraate göre (أَرْجُلُكُمْ) lafzı mübteda olup haberi mahzuftur. Öncesine atıfla mana olarak da ayakları yıkanmanın farzîyetini dile getirir.⁴²

Cessâs ayette geçen (أَرْجُلُكُمْ) kelimesini İbn 'Abbas (ö. 68/687-688), 'İkrime (ö. 105/723), Hasan-ı Basrî, İbn Kesîr ve Hamza'nın lamın esresi ile okuduklarını ve bu veçhi ayakların meshedilmesine yorduklarını kaydetmiştir. 'Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-653), Hz. Ali (ö. 40/661) (farklı bir rivâyette İbn 'Abbas), İbrâhim (ö. 96/714), Dahhâk (ö. 105/723), İbn 'Âmir, Nâfi', Kisâî ve Hafs'ın ise lamı mansub okuyarak ayağın yıkanmasını farz olarak yorumladıklarını bildirmiştir. Hasan-ı Basrî'nin nakline göre ayağın tamamının mesh edilmesi gerektiğini ve seleften Hasan-ı Basrî dışında birinden abdestte ayağın tamamının veya bir kısmının mesh edilmesi gerektiğini söyleyen bir rivayeti duymadığını da eklemektedir. Ancak bazılarının ayakların bir kısmının mesh edilmesini caiz gördüklerini nakletmiştir. O, İslam merkezleri fakihlerinin ise ayağın yıkanmasında ittifak ettiklerini zikretmekle beraber bu iki kıraatin Kur'an'ın nüzulüne uygun olduğunu dile getirmiştir. Ümmet de bunu Hz. Peygamber'den bu şekilde almıştır.⁴³

Bunun yanında Cessâs, iki kıraatten birine göre ayaklar meshedilmesi gereken (بِرُؤُسِكُمْ)'a atfedilip mecrur okunduğunda ayetin ayakları meshetme manasına gelebileceği, diğer kıraate göre meftuh okunduğunda ise ayaklar, (وَأَيْدِيكُمْ)'a atfedilip yıkanması gerektiği hususunda lügat alimleri arasında ihtilaf olmadığını bildirmiştir. (أَرْجُلُكُمْ) kelimesi mansub okunduğunda bu kelimenin lafza değil manaya atfedilmiş olduğunu eklemiştir. Zira meshedilen (أَرْجُلُكُمْ) lafzı mefulün bih'tir. Bu duruma benzer örnekler bazı ayetlerde ve şiirlerde⁴⁴ de mevcuttur. Mesela Vâkıa Sûresi'nde يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وُلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ ayetinden birkaç ayet sonra وَخُورِعِينَ ayeti gelmektedir. İkinci ayet (وُلْدَانٌ) lafzına matuf olduğu halde yakınlıktan dolayı kendisinden önceki (وَلَحْمٍ طَيْرٍ) kelimesinin harekesini almıştır. Fakat mana olarak (وُلْدَانٌ) kelimesine racidir.⁴⁵

Cessâs iki kıraatten hangisinin tercih edileceği meselesini uzunca şöyle tartışmıştır. Bu iki kıraatte üç manadan biri söz konusu olacaktır. Buna göre ayette hem gasil hem mesh kastedilmiş olup aynı abdest için ayakların hem yıkanması hem de meshedilmesi gerekmektedir. İkinci olarak bu durum abdest alan kişinin seçimine bırakılıp ayaklar ya yıkanıp ya da meshedilecektir. Hangisini tercih ederse onun için farz kılınan o olur. Üçüncüsü ise abdest alan kişinin tercihine bırakılmaksızın ayaklar ya yıkanacak ya da mesh edilecektir. İkisinin bir arada cem' edilmesi fakihlerin genel görüşüne muhaliftir. İkisinin arasında muhayyer bırakılması da ayette buna delalet eden açık bir ifade olmadığı için doğru değildir. Serbestlik

⁴² Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî, *el-Muhteseb fi tebyîni vücûhi şevâzî'l- kirâât ve'l- idâhi 'anhâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 1/314.

⁴³ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/433.

⁴⁴ (مُعَاوِيَةَ إِنَّمَا بَشَرٌ فَاسْجُجْ / فَلَسْنَا بِالْجِبَالِ وَلَا الْحَدِيدَا) burada (بِالْجِبَالِ) kelimesine atfedildiği halde mansub okunmuştur. (فَهَلْ أَنْتَ إِنْ مَاتَتْ) burada ise (فَخَاطِبِ) lafzı (رَاكِبٍ) üzerine atfedilmesi gerektiği halde şiir zaruriyetinden dolayı mecrur olmuştur.

⁴⁵ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/433-434.

ifadesi olmadığı halde bu görüş kabul edildiğinde cem‘ etmenin de kabul edilmesi gerekmektedir. Böylece kişinin muhayyerliği batıl olmuştur.⁴⁶

Cem‘ ve muhayyer kılma hükümleri geçersiz olduğuna göre gasil ve meshten hangisinin kastedildiğini öğrenmek için bir delile ihtiyaç vardır. Burada mesh yerine gaslin kastedildiğinin delili, fakihlerin ittifakına göre ayaklarını yıkayan kimsenin farzı tam olarak yerine getirdiği, mesh yapmadığı için kınanmamasının gerekliliğidir. Ayrıca bu lafız her iki manaya da gelebileceği için mücmeldir. Mücmelin de beyan edilmesi için Hz. Peygamber‘den kavli veya fiili bir sünnetin gelmiş olması gerekmektedir. Sahih rivayetlerle sabit olmuştur ki Hz. Peygamber abdest alırken ayaklarını yıkamıştır. Bu fiili sünnetidir. Bu konudaki sözlü beyanına gelince Hz. ‘Âişe (ö. 58/678), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), ‘Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) ve Câbir‘in (ö. 78/697) rivayetlerine göre Hz. Peygamber abdest alıp da ayaklarının kuru kalan topuklarının parladığını görünce “*Topukların ateşten vay haline! Abdesti tam alın.*”⁴⁷ buyurmuştur. Ayrıca mesh etmek caiz olsaydı Hz. Peygamber bunu muhakkak beyan ederdi. Bütün bunlar ayette murat edilenin yıkama olduğunu ispatlamıştır.⁴⁸

Cessâs bunun yanında iki okuyuşun iki farklı ayet olarak var sayıldığında da yine ayakları yıkama hükmüne varılacağını belirtir. Çünkü iki kıraatte iki farklı hüküm ortaya çıkar. Meshi gasle hamletmek doğru olmaz. Çünkü gasilde fazla bir eylem söz konusudur. Bu durumda iki kıraatten manası daha genel ve faydası daha çok olanı yani yıkamayı tercih etmek evlâdır. Zira gasil meshi de içine alır fakat mesh gasli kapsamaz.⁴⁹

Müfessir bu konuda gelebilecek itirazlara gereken cevapları vermesinin akabinde her iki kıraatin farklı durum ve şartlarda uygulanabilirliğine işaret ederek şunları dile getirmiştir. Kesre kıraatinin meshi ifade ettiğini göz önüne aldığımızda mest giyildiği zamanlarda bağlayıcılık ifade ettiğini; fetha kıraatinin ise yıkama manasını yüklediğini düşünersek mest giyilmediği zamanlarda hükmün uygulanması gerektiğini beyan etmiştir. Yine Cessâs abdesti bozulmayan kimsenin abdest üstüne abdest alacağı zaman ayaklarını yıkamayıp mesh etmesinde genel görüş olarak ihtilaf olmadığını da ekleyerek her iki kıraatin uygulanabilirlik alanlarının olduğuna işaret etmiştir.⁵⁰

Cessâs‘ın burada iki kıraatten birini tercih ettiği anlaşılabilirse bile, mest giyen kişiler için mesh etme hükmünün geçerli olacağını ifade etmesi, aslında her iki kıraatin durum ve şartlara göre uygulanabilirliğini kabul ettiğini göstermektedir. Mensubu bulunduğu mezhebin görüşünü doğru olarak savunmuş olsa da bu hususta işi taassuba vurdurmayıp itidali elinden bırakmadığını ve ayetleri tarafsız bir gözle okuduğunu izhar etmiş olmaktadır.

Özetle müfessir her iki kıraati uzun uzadıya tefsirinde tartışmıştır. Ayetin üçüncü bir veçhi olan merfu kıraatinden ise eserinde hiç bahsetmemiştir. Kıraatleri

⁴⁶ Cessâs, *Ahkâmü‘l-Kur‘ân*, 2/434.

⁴⁷ Müslim, “Tahâret”, 240.

⁴⁸ Cessâs, *Ahkâmü‘l-Kur‘ân*, 2/434-435.

⁴⁹ Cessâs, *Ahkâmü‘l-Kur‘ân*, 2/435.

⁵⁰ Cessâs, *Ahkâmü‘l-Kur‘ân*, 2/435.

izah ederken kimi zaman lügavi tahliller yapmış kimi zaman ise ayetler ve şiirlerden örnekler getirmiştir. Her iki kıraatin manasının ihtimalli olduğu durumda ise Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarına müracaat ederek görüşünü delille kuvvetlendirmiştir. Müfessirin geldiği son nokta her iki kıraate de alan açıp geleneği inkar etmeyerek kişilerin sosyolojik ve psikolojik yapılarını dikkatle, Kur'an'ın herkesi kapsayıcı hitabına mutabık kaldığıdır. Burada yanlış anlaşılmanın önüne geçilmesi adına Cessâs'ın ayetten ayakların yıkanması gerektiği sonucuna vardığı fakat değişen durum ve şartlara bağlı olarak meshin de kullanılmasında beis görmediği ifade edilebilir.

3. Kadınlarla Temas/Cinsi Münasebet

Kişinin gusül abdesti almasını gerektiren durumlardan birisi cünüplük halidir. Kur'an-ı Kerim'de geçen (لَمَسَ) fiili sözlükte “el ile dokunmak”⁵¹ veya kinaye usulüyle “cima etmek”⁵² anlamlarına gelmektedir. Yine Kur'an'da (مُبَاشَرَةٌ) “mübaşeret”⁵³, (تَغَشَّى) “tegaşşâ”⁵⁴, (الرَّفَثُ) “refes”⁵⁵, (أَفْضَى) “efda”⁵⁶ gibi kelimeler de kinaye edilerek cima etmek (cinsi münasebette bulunmak) manalarında kullanılmıştır.⁵⁷ Allah dilediği şeyi dilediği şekilde kinaye yoluyla ifade etmiştir.⁵⁸ Şimdi ele alınacak olan ayet cinsi münasebete de temas eden uzun bir ayettir. Konu ile ilgili bölüm farklı okuyuşların anlama etkisi üzerinden mütalaa edilmeye çalışılacaktır.

...أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً...

“...Kadınlara dokunur ve su bulma imkanınız olmazsa...”⁵⁹

Ayette geçen (لَمَسْتُمُ) kelimesi iki şekilde okunmuştur:

a. Nâfi', İbn Kesîr, Ebû 'Amr, İbn Âmir, Âsım, Ebû Ca'fer ve Ya'kûb “elif” ile (لَامَسْتُمُ) şeklinde medli okumayı tercih etmişlerdir. Bu okuyuşa göre ayet “erkek ile kadının birbirine karşılıklı temas etmeleri” anlamını yüklenir.

b. Hamza ve Kisâî “elif”siz (لَمَسْتُمُ) şeklinde okumuşlardır. Bu kıraate göre ayet “sadece erkeğin dokunması” anlamına gelir. Fakat bu da yine cimadan kinayedir.⁶⁰

Cessâs öncelikle (لَامَسْتُمُ) kelimesinin manası üzerinde selef ulemasının farklı görüşler ortaya koyduklarını, sahabelerden bu konuda gelen rivayetleri de naklederek mezheplerin bu konudaki görüşlerine yer vermiştir. Hz. Ali ve İbn 'Abbas'ın içinde bulunduğu bir grup (لَامَسْتُمُ) kelimesinin cinsi münasebetten kinaye olduğunu, teni karısının tenine dokunan kimsenin abdest almasının gerekmediği görüşündedirler. Hz. Ömer (ö. 23/644) ve İbn Mes'ûd ise (لَامَسْتُمُ) kelimesiyle elle dokunmanın kastedildiğini söylemişlerdir. Bunlar karısına eli değen kimsenin abdest

⁵¹ Celal Yeniçeri, “Mülâmese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/535-36.

⁵² Cevherî, *eş-Şihâh*, 3/975.

⁵³ el-Bakara 2/187.

⁵⁴ el-A'râf 7/189.

⁵⁵ el-Bakara 2/187.

⁵⁶ en-Nisâ 4/21.

⁵⁷ Kurtuluş, *Ahkâm Tefsirlerinde Kıraat Farklılıkları*, 129.

⁵⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmüslim et-Türkî (Dâru Hicr, 1422), 7/63.

⁵⁹ el-Mâide 5/6.

⁶⁰ Ezherî, *Me'âni'l-kırâât*, 1/310; Fârisî, *el-Hücce li kurrâi's-seb'*, 3/163-166; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/250.

alması gerektiği görüşünde olup cünüp kimsenin teyemmüm etmesinin caiz olmadığını belirtmişlerdir.⁶¹

Cessâs fakihlerin bu konuda ihtilaf içerisinde olduklarını dile getirerek Hz. Peygamber'in hayatından bu meseleye dair örnekler serdetmiştir. Bu konuda (لَامَسْتُمْ) ile kastedilenin cinsi münasebet olduğunu ortaya koymaya çalışmış ve muhtemel itirazları cevaplandırmıştır.⁶²

Cessâs buraya kadar konuya dair yaklaşımını rivayetler üzerinden sürdürmüştür. Devamında ise meselenin dil bilimsel yönüne temas ederek "lems" kelimesiyle cinsi münasebetin kastedildiğine dair delil öne sürmüştür. Bu kelimenin hakiki manası her ne kadar elle dokunmak ise de kadınlara izafe edildiğinde bununla cinsi münasebet kastedilir.⁶³ Aynı (الْوَطْءُ) kelimesinin hakiki manasının ayaküstü yürümek olup kadınlara hamledildiğinde sadece cinsi münasebet anlamını ifade etmesi gibidir.⁶⁴ Lems kelimesi de aynı böyledir. Yine وَإِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ : "Kendilerine el sürmeden onları boşarsanız..."⁶⁵ diye başlayan ayeti de bu duruma örnek göstermiştir.⁶⁶

Cessâs ayetin manasıyla ilgili olarak söylediklerinin doğruluğunu ispatlayan başka bir delil olarak ayetin iki farklı vecihle okunmasını ileri sürmüştür. Ayetin iki türlü okunuşunda da zahiri manası cinsi münasebette bulunmaktır. Bunun başka bir manası yoktur. Çünkü müfaale veznindeki bir fiil, nadir bazı şeyler dışında iki kişi arasındaki eylemlerde kullanılır. Bu vezinde olup manası tek bir fail olan fiillere örnek "عَافَاهُ/Allah ona afiyet versin." ve "وَجَازَاهُ/Allah cezasını versin." cümleleri verilebilir. Ancak bunlar kalıplaşmış olup başka fiillere kıyaslanamazlar. Müfaale vezninde asıl olan eylemin iki kişi arasında cereyan etmesi olup (لَامَسْتُمْ) kelimesini iki kişi arasında gerçekleşen cinsi münasebet olarak yorumlamak gerekir.⁶⁷

Cessâs bir adama elinizi sürdürdüğünüzde (لَامَسْتُمْ النِّسَاءَ) denmeyeceğini, zira bu eylemi tek kişinin yaptığını, o halde bu durumun (لَامَسْتُمْ) fiilinin "kadınlarla cinsi münasebette bulunursanız" manasında olduğuna delalet edeceğini savunmuştur. Bu fiilin hakiki manasıdır. (لَمَسْتُمْ النِّسَاءَ) cümlesi ise hem kadınlara elle dokunmak hem de onlarla cinsi ilişkide bulunmak anlamlarına hamledilebildiğine göre bu durumda ayet müteşabih olur. Oysaki (لَامَسْتُمْ) kıraati tek bir manaya ihtimali olduğundan muhkemdir. Müteşabih ayetleri ise muhkeme haml etmemiz elzemdir.⁶⁸

Cessâs burada ayetin iki farklı okuyuşunu iki ayrı ayet gibi kabul edip birinde cinsi münasebetten kinaye olup onu doğru addedeceğimizi; diğerinde ise elle dokunmaya delil olup olamayacağını gündeme getirmiştir. O bir lafzın aynı durumda hem sarih hem kinaye hem hakikat hem mecaz olarak kullanılmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir.⁶⁹

⁶¹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/464.

⁶² Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/465.

⁶³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 4/61.

⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/196-198.

⁶⁵ el-Bakara 2/237.

⁶⁶ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/465.

⁶⁷ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/466.

⁶⁸ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/465.

⁶⁹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/465.

Cessâs görüşünü akli deliller ile ispatlama yoluna devam etmiştir. Elle dokunmanın abdesti bozan şeylerden olmadığına delalet eden hususlardan biri de abdesti bozan bir şeyi yapmada kadın ve erkek arasında bir farklılığın olmadığıdır. Bir kadın başka bir kadına el ile dokunduğunda abdesti bozulmaz. Erkeğin ona eliyle dokunması, erkeğin erkeğe elinin değmesi ile de abdest bozulmaz. Kadına el ile dokunmak da işte böyledir. Bunun delili de abdesti bozucu şeyleri yapmada kadın ile erkek arasında ayırım yapmanın usule aykırı olmasıdır. Bir diğer delili ise nasıl ki kadının kadına, erkeğin erkeğe elle dokunmasının abdesti bozmadığının illeti bu davranışın cinsi münasebet olmadan sadece tenin tene teması ile sınırlı kalmasıdır. Aynı illet kadınla erkeğin birbirlerine elle dokunmalarında da geçerli olmalıdır.⁷⁰

Yukarıdaki bilgiler ışığında anlaşılacağı üzere mesele, alimler kanalından farklı yönere evirilebilecek bir değerlendirmeye açık gözükmektedir. Cessâs'ın yorumlarından yola çıkarak konuya dair bugüne kadar nakledilenleri okuyucunun önüne serdiği; dil merkezli yaptığı açıklamaları kendine kılavuz edininip nakli delilleri unutmuyarak görüşünü bu zaviyeden de kuvvetlendirdiği açıkça görülmektedir. Ayrıca karşıt görüşlere dilbilimsel cevaplar üretip olası itirazların önünü kapatmıştır.

Cessâs ayetin iki farklı kıraat ile okunuşu mevcut olsa da iki anlama gelme ihtimali olan (لَمَسْتُمْ) kıraatinden ise “cinsi münasebet” anlamından başka bir anlamı olmayan (لَامَسْتُمْ) kıraatini tercih etmiştir. Bu çalışmada ayetin iki farklı okunuşunun sadece lafızda kalmayıp hüküm boyutunda da farklılıklar doğurduğu tespit edilmiştir. Burada ayetin (لَامَسْتُمْ) şeklinde okunuşu sadece elle temasa işaret ederken (لَمَسْتُمْ) kıraati ise hem elle teması kapsayıp hem de iki kişi arasında vuku bulan cinsi münasebet manasına gelmektedir. Bu durum, mezheplerin de bu noktada farklı hükümlere vararak ayrışmalarına sebebiyet vermiştir. Şafiiler “lems” lafzının hem elle dokunma hem de cinsi münasebet anlamına gelebileceği görüşünden yola çıkarak ayeti, erkekle kadının tenlerinin birbirine mutlak manada değmesi olarak anlamışlardır.⁷¹ Malikilerde ise İbnü'l-Arabî iki farklı kıraati iki aynı ayet olarak kabul etmiştir. Bundan sebep onlar ayetin hem el ile temas hem de cinsel ilişkide bulunma anlamlarını yüklediği görüşünden hareket ederek eğer bu temas şehvet ile olursa abdestin bozulacağı fikrine varmışlardır.⁷² Burada ayetten murat edilen Cessâs'ın da görüşü olan cinsi münasebet olduğu, iki kıraatin de anlamını kapsadığı ve daha genel mana ifade ettiği için doğru olandır. Ayrıca el ile temasın abdesti bozacağını söyleyen alimlerin⁷³ görüşlerinin kendi içerisinde bir tutarlılığının olduğu da beyan edilmelidir.

Sonuç

Kıraatlerin ahkam ayetleri üzerinde ne kadar müessir olduğu, Kur'an'ın hükümlerini değiştirip değiştirmediği, şayet değiştiriyor ise bunun tefsirlere ve dahi meallere yansıtılması gerektiği gibi konular makaleyi anlamlı kılmaktadır. Çalışmanın makale boyutunun dışına çıkmaması için taharet babı ile sınırlı tutulmuştur. Bu babta yer alan üç kıraat farklılığı üzerinden Cessâs'ın ahkâmında

⁷⁰ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/465.

⁷¹ Herrâsî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/49-50.

⁷² İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/564.

⁷³ Herrâsî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/49-50.

kıraatleri yorumlarken hangi metotları uyguladığının bir örneği ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Taharet babı özelinde incelenen bu çalışmada görülmüştür ki Cessâs kıraatleri yorumlarken ilk olarak konu ile ilgili nakli delilleri serdedip akabinde bu nakilleri savunanlara atıf yapmıştır. Bu konuda muhtemel itirazları dile getirip bu itirazlara gereken cevapları ilmi üsluptan ayrılmadan vermeye çalışmıştır. Bu bağlamda kendi görüşü ile ilgili müspet ve menfi tüm görüşleri nakledip konuyu tüm açıklığıyla okuyucunun önüne sermesi, mezhebi taassuba bağlı kalmadığının da bir işaretidir.

Cessâs'ın kıraatleri yorumlarken dikkatleri çeken başka bir husus da dil ve usul kurallarını görüşünü savunurken mesnet kılmasıdır. Bu da müfessirin objektifliğini temin etmektedir. Yine iki manaya yorumlanabilecek kıraatleri müteşabih, bir manası olanları muhkem olarak isimlendiren Cessâs, iki manayı içerenin, tek bir anlamdan başka manası olmayan üzerine hamledilmesi gerektiğinin altını çizmektedir. Böylece kıraatler arası ihtilafları gidermenin meşru zeminini oluşturmuştur. Bununla birlikte müfessirin iki manadan birini tercih ettiği halde, değişen durum ve şartlara göre her iki mananın da uygulanabilir olduğuna hükmetmiştir. Abdest ayetindeki açıklamaları bu kabildendir. Bu da ayetlerden çıkan hükümlerin kıraatler sebebiyle nereden nereye taşındığını müşahede etmek ve tek bir hükme bağlı kalmayıp farklı hükümlerin toplumsal hayatta karşılık bulduklarını ortaya koymak açısından önem arz etmektedir. Ayrıca müfessirin kıraatleri yorumlarken katı ve tutucu bir yaklaşımının olmadığını göstermektedir.

Şu husus ifade edilmelidir ki Cessâs her ne kadar mensubu olduğu mezhebin görüşünü takip etmiş olsa da kıraatleri yorumlarken bu hususu merkeze koymamıştır. Taharet babı üzerinden müşahede edildiği kadarıyla değişen durum ve şartlar ile fetvaların kişilere özel olabileceği adeta göz önünde bulundurularak her iki kıraate de uygulanabilir bir alan açması, görüşünü kendine mal ettiği izlenimini uyandırmıştır. Bu noktada taharet babı gibi farklı bablardaki kıraatlerin nasıl yorumlandığının tespit edilmesi, bu alanda çalışan araştırmacıları bekleyen konular arasındadır. Ayrıca kıraatlerin ayetlerin hükümlerine kattığı yorum zenginlikleri ile ahkâmın güncellenmesi arasındaki bağa ilişkin çalışmalar da bizden sonraki araştırmalara ufuk vermelidir. Kıraatlerin ayetlerin ahkâmı üzerinde yaptığı değişikliklerin sosyal ve içtimai hayattaki karşılıklarının incelenmesine yönelik yapılacak çalışmalar sadra şifa niteliğinde olacak ve kıraat ilmini durağanlıktan kurtaracaktır.

Kaynakça

- Ateş, Süleyman. “Kıraatlarda Tevatür Meselesi”. *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları: Kıraat İlmi ve Problemleri* 4 (Ekim 2001), 321-331.
- Bedir, Lokman. “Kıraat Farklılıklarının Yoruma Etkisi”, *İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar* 2 (2017), 313-328.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şâhîn. 3 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *el-Füsûl fi'l-usûl*. 4 cilt. Küveyt: Vizâratü'l-Evkâfü'l-Küveytiyye, 1414/1994.

- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *Şerhu muhtasari't-Tahâvî*. 8 cilt. Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye ve Dârü's-Sirâc, 1431/2010.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *eş-Şihâh: Tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr 'Attâr. 6 cilt. Beyrut: Dârü'l-'İlmi li'l-Melâyîn, 1987.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kiraatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.
- Çiçek, Mehmet. "Kırâat Farklılığı Bağlamında Abdest Konusu Taberî Örneği". *Kadim Hikmet Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2020), 11-18.
- Dânî, Ebû 'Amr Osmân b. Saîd b. Osman el-Endelüsî. *el-Ahrufü's-seb'a li'l-Kur'an*. thk. Abdü'l-Müheymin Tahân. Mekke-i Mükerreme: Mektebetü'l-Minâre, 1408.
- Dânî, Ebû 'Amr Osmân b. Saîd b. Osman el-Endelüsî. *et-Teysîr fi'l-kirâati's-seb'*. thk. Otto Pretzl. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabiyye, 1404/1984.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî. *Me'âni'l-kirâat*. 3 cilt. Suudi Arabistan: Merkezü'l-Bühûs fi Külliyyeti'l-Êdêb, 1412/1991.
- Fârisî, Ebû Ali el-Hasan b. Ahmed b. Abdülgaffâr. *el-Hücce li kurrâi's-seb'*. thk. Bedreddîn Kahveci. 7 cilt. Beyrut: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, 1413/1993.
- Güngör, Mevlüt. *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'an'ı*. Ankara: Elif Yayınevi, 1989.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed. *Ahkâmü'l-Kur'an*. thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Muhammed b. Yusûf. *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabiyye, ts.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman. *el-Muhteseb fi tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kirâat ve'l-idâhi anhâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İbnü'l-Esîr, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed eş-Şeybânî. *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 5 cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979.
- İbn Manzûr, Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali. *Lisânü'l-'Arab*. 15 cilt. Beyrut: Dâru-Sâdir, 1414/1994.
- İzci, Mustafa. *el-Mâide Sûresi'nin Kırâat Açısından İncelenmesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Kaya, Remzi. "Kırâat Açısından Abdest Ayeti". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/ 5 (1993), 255-266.
- Kiyâ el-Herrâsî, Ebü'l-Hasen Şemsülişlâm 'İmâdüddîn Ali b. Muhammed et-Taberî. *Ahkâmü'l-Kur'an*. thk. Mûsâ Muhammed Ali ve İzzet Abdî 'Atiyye. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Kurtuluş, Yusuf Ziya. *Ahkâm Tefsirlerinde Kırâat Farklılıkları el-Cessâs'ın Ahkâmü'l-Kur'an ve el-Kurtubî'nin el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an Örnekleri*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay. *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. Kahire: Dâru's-Seâde, 1324.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahih-i Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1374/1955.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Râzî, Zeyneddîn Ebû Abdullah Abdülkâdir. *Muhtârü's-sihâh*. thk. Yûsuf Şeyh Muhammed. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1420/1999.
- Süyûrî, Ebû Abdullah Cemâluddîn Mikdâd b. Abdullah b. Muhammed b. el-Hüseyn. *Kenzü'l-'irfân fî fikhi'l-Kur'ân*. 2 cilt. Tahran: Mektebetü'l-Mürtedaviyye, 1343. Erişim 10 Ağustos 2023. <http://ar.lib.eshia.ir>.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmüslim et-Türkî. 26 Cilt. Dâru Hicr, 1. Basım, 1422.
- Ünal, Mehmet. "Kıraat Kriterleri Bağlamında Kıraatlerin Tevatürü Meselesi ve Şia'nın Buna Bakışı". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 8/3 (Eylül- Aralık 2011), 78-114.
- Yalçın, Yunus. *Ahkâm Âyetleri Bağlamında Fıkıh-Kıraat İlişkisi: Taberî ve Cessâs Örneği*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Yalçın, Yunus ve Mehmet Erdem. "Cessâs'ın Kıraat Anlayışı ve Kıraatlerle Fikhî İstinbat Yönteminin Tesbiti". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (Aralık 2022), 485-510.
- Yeniçeri, Celal. "Mülâmese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/535-36. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Yıldırım, İlyas. "Ahkâm Ayetlerini Yorumlamada Fikhî Mezhep Faktörü: Cessâs, Ebû Bekr İbnü'l-Arabî ve Kiyâ el-Herrâsî Örneklemleri". *Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019), 623-653.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 7 cilt. İstanbul: Şura Yayınları, 1993.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şeyh Şuayb Arnaût. 25 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.